

İnternet Kullanımı Ve Ergenlerin Dini Gelişimleri Üzerine Bir Araştırma

İbrahim Gürses *

Esra İrk**

Öz

Çocuk ve ergenlerin aktif kullanıcısı olduğu iletişim araçlarının başında gelen internet, dinlerin sanal ortama girmesinde önemli bir faktör olmuştur. Dinlerin esaslarının ve ritüellerinin bireylere ulaştırılmasında internet etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Bu çalışmada dini ilgi ve şüphenin yoğun bir şekilde yaşandığı ergenlik döneminde internet kullanımının ergenlerin dini gelişimine katkısı incelenmiştir.

Çalışmamızda nitel araştırma tekniklerinden biri olan mülakat yöntemi kullanılmış, ergenlerin interneti dini amaçla kullanıp kullanmadıkları incelenmiştir. Elde edilen bulgular içerik ve betimsel analiz yöntemiyle ortaya konulmuştur. Mülakatta Kütahya ilinde farklı lise türlerinde eğitim gören rassal yöntemle seçilmiş 50 lise öğrencisi katılmıştır. İnternetin öğrencilerin dini gelişimlerine hangi boyutta katkı yaptığı araştırılmıştır. Araştırmamız sonucunda ergenlerin interneti dini amaçlı kullanmak yerine eğlence, sosyalleşme ve iletişim için kullandıkları ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: İnternet, Ergenlik, Dini Gelişim

A Research On Internet Usage And Adolescent People's Religion Development

Abstract

Internet, which is at the forefront of communication tools where children and adolescents are active users, has become an important factor moving religions into virtual platform. The Internet is being used effectively in conveying/transmitting the principles and rituals of religion to individuals. In this study, the contribution of internet use to the religious development of adolescents was investigated viewed during the adolescence period when religious interest and doubt were experienced intensely.

In our study we used one of the qualitative research techniques, the interview method, and viewed whether the adolescents use the internet for religious purposes or not. Acquired findings are presented by content and descriptive analysis method. Randomly selected 50 high school students 50 high school students selected by the random method participated from in different high school types in Kütahya. The extent to which the Internet has contributed to the religious development of students has been researched. Our study finds out that adolescence people use the Internet for entertainment, socialization and communication rather than for religious purposes.

Keywords: Internet, Adolescence, Religious Development

---

* Doç. Dr. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (ibrahimgurses@hotmail.com)

** Araş. Gör. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (esra.irk.16@gmail.com)

Giriş

Modern hayatın en önemli teknolojik gelişmelerinden biri bilgisayar ve internettir. İnternet zaman - mekan sınırlamasını ortadan kaldırarak her türlü bilgiye erişimi hızlı, ekonomik, çok yönlü ve rahat bir şekilde sağlamaktadır. Mobil telefonların iletişim sürecinde kullanılmaya başlanmasıyla bireyler her durumda internete bağlanma imkanı elde etmişlerdir.

Bu açıdan bakıldığında internet, güncel haber ve bilgi sağlama, görüş ve bilgi paylaşma, zaman ve mekandan bağımsız iletişim kurma, ekonomik ve hızlı haberleşme, görsel ve işitsel öğelerle iletişim kalitesini artırma gibi özellikleriyle bireylerin birbirleriyle kurdukları iletişimde etkin olarak kullanılmaktadır. İnternet aynı zamanda eğitim - öğretim sürecinin her aşamasına ilişkin sağlamış olduğu bilgi altyapısı sayesinde öğretim etkinliklerinin biçimlendirilmesinde sıkça başvurulan ve içerdiği bilgi miktarını sürekli artıran bir teknolojidir¹.

Diğer taraftan interneti kullanma oranının en çok gençler arasında olduğunu görmekteyiz. 2008 yılında yapılan "Hane Halkı Bilişim Teknolojileri Kullanımı" anketinin sonuçlarına göre internet kullanım oranı 16-24 yaş grubu arasında en yüksek seviyeye ulaşmıştır². Genel olarak internet, özelde ise yeni bir iletişim biçimi olan ve aynı zamanda bilgi, oyun, etkinlik, duygu durum, fotoğraf, mekan, video gibi paylaşımlara imkan tanıyan ve tüm dünyada çok yaygın bir biçimde kullanılan sosyal medya ve uygulamaları bireylerin özellikle de gençlerin sosyal, fiziksel, duygusal gelişimlerini biçimlendirmektedir. Hal böyle olunca bizim araştırmamızın esasını teşkil eden, internetin gençlerin dini gelişimlerini etkileyip etkilemediği konusu, bilimsel merakın dışında tutulamayacak kadar önemli bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

İçinde bulunduğumuz teknoloji çağında belirli düşünceleri tanımanın en rahat ve kolay yollarından biri de internet kullanmaktır³. Dolayısıyla dinlerin pek çoğu sanal ortama taşınmış, inanç esaslarını, tarihini, uygulamalarını, faaliyetlerini ve organizasyonlarını internet kullanıcılarına sunmuştur. Aynı zamanda dini kitap ve makale okumak ya da dini araştırma yapmak için dijital kütüphaneler kurulmuş, bu kütüphaneler bireylerin kullanımına açılmıştır. Ergenlik dönemi de dini bilincin uyanmasıyla birlikte dini şüphe ve tereddütlerin yaşandığı, dini değerlerin sorgulandığı bir evredir. Bu noktada internet ergenlerin sorularına cevap aradığı, dini inanç ve tutumlarını etkilediği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

1 T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, *İnternet Kullanımı ve Aile Araştırması*, Ankara 2008, s.2.

2 Devlet Planlama Teşkilatı, *Bilgi Toplumu İstatistikleri-Bilgi Toplumu Stratejisi*, Mayıs 2009, s.5.

3 Hülya Alper, "Sanal Alemde İnanç Problemleri", *Günümüz İnanç Problemleri İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Sempozyumu*, Erzurum 2001, s.164.

Bu alanda kuramsal çerçevenin çatısını oluşturan çalışma “Religion on the İnternet: Research Prospects and Promises” isimli eserde yer alan Christopher Helland tarafından yazılan makaledir. Helland “Online-Religion/Religion-Online and Virtual Communitas” isimli makalesinde kuramsal çerçeveyi belirlemede iki kavram kullanmıştır. Bu makaleye göre online katılımın iki temel şekli vardır: “Religion On-line” ve “On-line Religion”.

Religion on-line geleneksel dini hiyerarşik yapıya dayanır. Bu şekilde kullanım geleneksel iletişim biçimlerini kullanmak için düzenli bir girişimi temsil eder. Kontrol, durum ve otoritenin dikey konseptiyle dini inancı sunar⁴. On-line religion geleneksel dini yapıdan farklıdır. Bu iletişimde internet kullanıcılarının kontrol, durum ve sıralarında seçici bilinmezlik ve eşitsizlikle birlikte değişimler olur.⁵ On-line religion web yoluyla hayatın dini boyutlarından bahsederek katılımcıları ziyarete davet eder; ayin, dua, ritüel, meditasyon ve vaazları bir araya toplar ve interneti bir kilise, cami, sinagog gibi değerlendirir.^{6*}

Bu bilgiler göz önüne alındığında çalışmamızda internetin ortaöğretimde eğitim gören öğrencilerin dini hayatlarına ne gibi etkisi olduğunu, onların dini kimlik ve inançlarını nasıl şekillendirdiğini, dini açıdan olumlu ya da olumsuz etkilerinin neler olduğunu din psikolojisinin sınırları içerisinde araştırmaya çalıştık.

Kavramsal Çerçeve

1.İnternet

İnternet bilgisayar ağlarının birbirine bağlanmasıyla oluşan ve böylece tüm dünyayı birbirine bağlayan devasa büyüklükteki bir bilgisayar ağıdır. Bu ağa “ağların ağı” diyebiliriz⁷. İlk önceleri bu ağ, Amerikan Federal Hükümeti Savunma Bakanlığı'nın bir askeri araştırma programı içinde birbirine bağlanan çeşitli üniversitelerin bilgi kaynaklarına erişim sağlamak

---

⁴ Christopher Helland, “Online- Religion/Religion-Online and Virtual Communitas”, *Religion on the İnternet: Research Prospects and Promises*, ed. (Jeffrey K. Hadden - Douglas E. Cowan), JAI Press, New York 2000, s. 207.

⁵ Helland, “Online- Religion/Religion-Online and Virtual Communitas”, s.207.

⁶ Jeffrey K. Hadden - Douglas E. Cowan, “The Promised Land or Electronic Chaos? Toward Understanding Religion On The İnternet”, *Religion On the İnternet: Research Prospects and Promises*, ed. (Jeffrey K Hadden - Douglas E. Cowan), JAI Press, New York 2000, s.9.

* Ayrıntılı bilgi için, bkz. Mehmet Haberli, *Sanal Din, Açılım Kitap, İstanbul, 2014.*

⁷ Zeynel Dinler, *Bilimsel Araştırma ve İnternete Bağlı Bilgi Merkezleri El Kitabı*, Ekin Kitapevi Yayınları, Bursa 1998, s.158.

için araştırmacıların program yazmasıyla oluşmuştur. Bu şebekeye ARPANET adı verilmiştir⁸.

ARPANET'le birlikte ikinci bir ağ olan USENET de gelişmiştir. Sadece akademik çevrelerle sınırlı kalan bu ağ daha sonra hızlı bir şekilde dışarıya ve profesyonel olmayan konuşma konularına da açılmıştır. İlk tartışma grupları bir araya geldikten sonra 1984 yılından itibaren bin siteye ulaşan bu şebeke tüm Amerika kıtasına hatta uluslararası uzantılara yayılmıştır⁹.

Ülkemiz ise internetle ilk defa, akademik amaçla 1980'li yılların ortalarında EARN (European Academic and Research Network)'un uzantısı niteliğinde olan TÜVAKA (Türkiye Üniversiteler ve Araştırma Kurumları Ağı) aracılığıyla tanışmıştır¹⁰. Daha sonraları İnternet'e Nisan 1993'de kesin olarak bağlanılmış, bu bağlantı ODTÜ'den gerçekleştirilmiştir. 1997 yılına gelindiğinde, akademik kuruluşların internet bağlantısını sağlayan ULAKNET çalışmaya başlamış ve üniversiteler birbirlerine bağlanmış, internet kullanır hale gelmiştir¹¹.

2. İnternet ve Dinler

1990'lı yıllara kadar BBS ve USENET ağları üzerinde varlık gösteren dini forum ve haber grupları, 1991'de WWW ve ilk web sitelerinin ortaya çıkışıyla web ortamına taşınmaya başlamıştır. Daha önce sadece bilgisayar uzmanları ve akademisyenler gibi belli bir zümrenin erişebildiği bu dini içerikli bilgisayar ağları, toplumun her kesimine yayılmıştır. Bu sayede WWW, dinlerin internet ortamına hızla girmesine imkan sağlamış, özellikle de Hristiyan gruplar çok sayıda dini içerikli web siteleri kurarak sanal ortamda görünürlük kazanmışlardır¹².

Dini içerikli sitelere bakıldığında bunların farklı amaçlara hizmet ettikleri, birbirinden farklı içeriklere sahip oldukları, ziyaretçilere sanal ortamda değişik fırsatlar sundukları; ziyaretçilerle siteye üye olan bireyler arasında sohbet etme, iletişim kurma, dini sorular sorma, dini forumlara üye olma ve indirimli alışveriş yapma gibi imkanlar sunduğu görülür. Örneğin Roma Katolik Kilisesi'nin resmi web sitesi (vww.vatican.ca) altı dilden yayın yaparak pek çok millete dinlerini tanıtmaya çalışmaktadır. Scientology kilisesinin sitesi de (wvw.scientology.org) aynı şekilde profesyonelce

⁸ Frédéric Barbier - Catherine Bertho Lavenir, *Diderot'dan İnternete Medya Tarihi*, (çev. Kerem Eksen), Okyanus Yayınları, İstanbul 2001, s.373.

⁹ Barbier -Lavenir, *Diderot'dan İnternete Medya Tarihi*, ss.374-375

¹⁰ Dinler, *Bilimsel Araştırma ve İnternete Bağlı Bilgi Merkezleri El Kitabı*, s.174.

¹¹ <http://yunus.hacettepe.edu.tr>.

¹² Mehmet Haberli, *Sanal Din*, Açılım Kitap, İstanbul 2014, s.46.

hazırlanmış resmi bir site olup yetkili makamların yönetimi altında bulunmaktadır¹³.

Aynı zamanda ABD ve Avrupa'da ortaya çıkan pek çok yeni dini akım internet yoluyla seslerini Dünya'nın her yerine duyurma imkânı bulmuştur. Sanal ortamda kimliğin gizli kalması ayrı bir rahatlık verdiği için bireyler dini konularda fikirlerini rahatça savunmakta, sorularını sorabilmekte ve kendilerini çekingen hissetmemektedirler.

3. İnternet ve İslam Dini

1996 yılında TR-NET (Türkiye İnternet Çalışma Grubu) TÜBİTAK ve ODTÜ'deki merkezlerden İnternet servisi tüm Türkiye'ye verilmiştir. İnternet erişiminin her yerden kolay ulaşılır hale gelmesi ile birlikte Türkçe içerikli internet siteleri de dini içerikli internet siteleri de internet ortamında yer almaya başlamıştır¹⁴.

İslam Dini internet ortamına Batıda okuyan Müslüman öğrenciler veya Batıda iş arayan Müslüman uzmanlar ya da deniz aşırı ülkelerde siyasi sürgün yaşayan Müslümanlar tarafından girmiştir¹⁵. Özellikle Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a yapılan saldırıdan sonra binlerce insan internet sitelerine online dualar, yanan sanal mumlar yerleştirmeye ve bu trajedi ile baş edebilmek için diğer dinlerle diyalog içerisine girmeye başlamıştır. Bunun sonucunda pek çok dini web site içeriklerini değiştirmiş, sitelerinin bazı bölümlerinde İslam Dini'ne yer vermeye başlamıştır. 11 Eylül olayı ve sonuçları Müslümanlarla diyalog için fırsatlar ve farklı İslami gelenekler hakkında da bilgi öğrenme ortamı sunmuştur¹⁶.

Görülmektedir ki yurt dışında yaşayan Müslümanların İslam'ın internete girmesinde etkisi büyük olmuştur. Ancak 11 Eylül saldırısından sonra gözler Müslümanlar üzerine çevrildiği için pek çok yabancı site sayfalarında İslam'a yer vermiş, pek çok forum açılmış, tartışmalar yapılmıştır. İslam Dini'nin nasıl bir din olduğu, Müslümanların nasıl insanlar olduğu herkesin büyük oranda dikkatini çekmeye başlamıştır. İslam'a yönelik ilgi ve öğrenme arzusunda bir artış gözlenmiştir. Müslümanların din anlayışları ve yaşam

---

¹³ Talip Küçükcan, "Dini Yayıncılıkta İnternet" (Sanal Dini İletişim Açısından Yeni Alanlar ve Yeni Stratejiler), *II.Uluslararası Dini Yayınlar Kongresi*, Ankara 2005, s.216-217.

¹⁴ Recep Vardi, *İnternet ve İslam: Din Sosyolojisi Açısından Dini Siteler Üzerine Bir Araştırma* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2012, s.88.

¹⁵ A. Mohamed Sati, *İnternet İslam: An Analysis of U.S- Based Websites Dedicated to Promoting an Islamic Viewpoint in the Past 9/11 World*, Ohio University, 2009, s.58.

¹⁶ Christopher Helland, "Popüler Religion and The World Wide Web: A Match Made in (Cyber) Heaven", *Religion Online Finding Faith On The İnternet*, ed. (Lorne L., Dawson - Douglas E., Cowan), New York 2004, s.33.

şekilleri merak edilmiştir. Bunun sonucunda Müslüman ülkelerinde İslam'a ait web sitelerinde büyük artışlar meydana gelmiştir. Hem resmi hem de özel kişi veya kuruluşlar tarafından hazırlanmış dini içerikli internet siteleri hızla çoğalmaya başlamıştır.

Bugün Budizm, Hinduizm ve Paganizm gibi dünya dinleri ile semavi dinler Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam online olarak mevcuttur. İnternet herhangi bir kimsenin kendi dini hakkında bilgi bulması için yeni bir alan olmuştur¹⁷. Artık sanal ortam bir çok insan için gerçek bir alemdir. İnsanların bir çoğu için sanal ortam dini ve manevi katılım için kabul edilebilir bir ortamdır¹⁸.

4.Ergenlik ve Dini Gelişim

“Erinlikle erişkinlik arasındaki çağ olarak tanımlanan ergenlik, 12-23 yaşları arasında meydana gelen fizyolojik ve psikolojik gelişme devresi olarak bilinir. Gerek ergenlik gerekse gençlik dönemi insan yaşamının en güzel, en güçlü ve en umutlu dönemleri olurken aynı zamanda kriz ve bunalım dönemidir”¹⁹.

Ergenlik birçok hızlı değişimin meydana geldiği önemli bir gelişim dönemi olarak bilinmektedir. Bu dönemde ergen fiziksel, sosyal, duygusal ve dini açıdan büyük değişimler yaşamaktadır.

Ergenlik döneminde dikkate alınması gereken en önemli noktalardan biri de dini gelişimdir. Dini gelişim soyut düşüncenin gelişimiyle başladığı için bu dönemde ergenin kafasında din hakkında pek çok soru vardır. Sorularına aldığı karşılık ve gözlemleri ergenin ileriki yıllarda din algısına önemli ölçüde etkide bulunacaktır.

Din psikologları tarafından ergenlik ile ilgili yapılan çalışmalarda, genel olarak bu dönemdeki dini gelişimin dini uyanış, dini şüphe ve çatışmalar, suçluluk ve günahkarlık duygusu, tevbe ve dine dönüş ve dini inanç ve tutumların netleşmesi evrelerinden oluştuğunu görebiliriz. Dini uyanış dönemi, 12- 14 yaşları arasında zihin gelişimi ile ruhi yapının işleyişini bozan duygusal karışıklıklar durumunda ortaya çıkar. Dini çatışma dönemi, 14-18 yaşları arasında bağımsızlık duygusu ve tenkitçi düşüncenin gelişmesiyle ortaya çıkar. Dönemin sonlarına doğru ise 17-18 yaşlarından sonra dini arayışlar, bocalamalar, şüphe ve kararsızlıklar yatıştır ve din ile ilgili kesin kararlar kendisini açıkça gösterir²⁰.

¹⁷ Agnes Mae - D. Solatan, “The Catholic Church and İnternet Use: An Evolving Perspective From John Paul II To Pope Benedict xvi”, *George Town University* , Washington D.C., March 27, 2013, s.4.

¹⁸ Helland, “Popüler Religion and The World WideWeb: A Match Made in (Cyber) Heaven”, s.31.

¹⁹ Orhan Hançerlioğlu, *Ruhbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 4.b., İstanbul 2003, s.141.

²⁰ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, TDV Yayınları, 7.b., Ankara 2008, ss.267-280.

Bağımsızlık duygusu ve benliğin gelişimi ile birlikte oluşan tenkitçi düşünce ve anlayış neticesinde ergenler dini inanç ve uygulamaları da tenkit süzgecinden geçirmektedirler. Ergen akılla ispatlanamayan her şey karşısında tenkit ve güvensizlik tutumunu göstermektedir. Eğer dini inanç günlük yaşantısında veya okulda öğrendikleriyle ters düşüyorsa ergenlerde dini şüphe ve kararsızlık eğilimleri ortaya çıkmaktadır²¹. Zihinsel ve kültürel yeteneklerinin izin verdiği oranda, aldığı eğitim, öğrendiği farklı ve yeni görüşler onda öğrenme ve araştırma eğilimini arttıracak, böylece ergen, çocukluk döneminde kabul etmiş olduğu dini duygularını eleştiriye tabi tutacaktır. Bu bakımdan ele alınınca, ergenlik çağı dini bir uyanış dönemidir. Bu uyanış evresinde, dini duygu ve düşünceler yeniden düzenlenir ya da çocuklukta inanılanları toptan reddetme eğilimi gözlenir. Bu sebeple bilim adamları ergenlerde din krizinin en yüksek yaşı olarak 17'nci yaşı gösterirler²².

Dini gelişim durağan değildir. Farklı yaş dönemlerinde dine karşı ilgiye artış ve azalma olabilir. Çocuksu dini anlayış ve düşüncenin etkisinden kurtulan ergen dini inanç ve uygulamaların arka planını öğrenmeye ve anlamaya çalışır. Ergen için önemli olan sorularına karşılık ikna edici cevaplar bulmaktır. Bu sayede dini inanç ve uygulamalar ergenin zihninde tutarlı ve dengeli bir şekilde teşekkül edebilir.

Diyebiliriz ki "ergenlik çağı, iradeyi harekete geçirecek bir buhran havasının, derin ruhi bunalımların yaşandığı bir dönemdir. Ergeni içten ve dıştan kuşatan karmaşık duygu ve düşünce halleri, onu belli bir yönde tercih yapmaya ve kesin bir tutuma bağlanmaya zorlar"²³

Yöntem

Teknolojik gelişmeler içerisinde internet hem bireyi hem toplumu derinden etkisi altına almıştır. Mobil uygulamaların her yerden ulaşılabilir hale geldiği günümüz dünyasında internetin bireyleri özellikle de gençleri nasıl etkilediği önemli bir araştırma alanı olarak gözükmektedir. Öte yandan din de birey ve toplum hayatını etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. Gelişim dönemlerine göre din/ergenlik ilişkisi, daha sonraki gelişim evrelerini en çok etkileyen yaşantıları içermektedir. Fakat ergenlik-din ilişkisini etkileyen faktörler arasında ilk sırada interneti zikretmemiz yerinde olacaktır. Özellikle ortaöğretim seviyesindeki gençlerin daha çok etkiye açık, savunmasız ve hedef haline geldikleri göz önünde bulundurulursa internetin önemi daha çok anlaşılacaktır. Bu sebeple internet kullanımının ergenlerin

²¹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.271.

²² Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, C.I, Ankara 1980, s.98.

²³ Hayati Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, Dem Yayınları, İstanbul 2009, s.66.

dini gelişiminde bir etkisinin olup olmadığını, eğer böyle bir etki var ise bunun ne derecede olduğunu incelemek, araştırmamızın biricik amacıdır.

1. Araştırma Modeli

Araştırmada literatür incelemesi sonucunda tarama modeli içerisinde yer alan görüşme metodundan yararlanılmıştır. Yöntem olarak nitel araştırma tekniklerinden faydalanılmıştır. Araştırmada mülakat yolu ile veri toplama yöntemlerinden olan yapılandırılmış görüşme tercih edilmiştir.

2.Araştırmanın Hipotezi

Araştırmamızın ana hipotezi “internet kullanımının ergenlerin dini gelişimleri üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu” üzerinedir.

3.Evren ve Örneklem

Araştırmanın ideal evrenini Türkiye genelindeki tüm öğrenciler oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise Kütahya ilindeki beş farklı türdeki liseden rastgele seçilmiş ve gönüllülük esasına dayalı öğrenciler oluşturmaktadır. Görüşülen öğrenciler 9-12. sınıflarda öğrenim gören çeşitli öğrencilerden tesadüfi örneklem yoluyla seçilmiştir.

Bu araştırma Kütahya ilindeki Nafi Güral Fen Lisesi, Akşemsettin AİHL, Adalet Meslek Lisesi, Kılıçarslan Anadolu Lisesi ve Kütahya Anadolu Lisesi’nde öğrenim gören öğrencilerinden oluşan toplam 50 kişilik örneklem grubu üzerinde gerçekleştirilmiştir. Türkiye’deki düz liselerin tamamı Anadolu Lisesine dönüştürülmüş olduğu için araştırma örnekleminizde düz lise yer almamıştır. Örneklem seçiminde farklı türdeki liselerde öğrenim gören öğrenciler olması göz önünde bulundurulmuştur. Katılımcıların farklı liselerden seçilmesi araştırmamıza çeşitlilik ve farklılık katmaktadır. Bu farklılık internet ve din ilişkisi açısından daha geniş spektrumlu mukayese imkanı sağlamaktadır.

4.Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışmada kullanılan mülakat formu lise öğrencilerine uygulandığından araştırma, belli yaş aralığı ve okul türleri ile sınırlıdır. Mülakat yapılan öğrenciler farklı lise türlerinde öğrenim görmekte olup yaşları 15 ile 18 arasında değişmektedir. Araştırma 2014-2015 Eğitim-Öğretim yılında Kütahya’da beş farklı lisede okuyan tesadüfi örneklem yoluyla seçilmiş öğrencilerle sınırlıdır. Aynı şekilde araştırma mülakata katılan öğrencilerin verdikleri cevaplardan ulaşılan verilerle belirlenmiştir.

5.Veri Toplama Aracı

Araştırmamızda özgün bir mülakat formu kullanılmıştır. Soru seçiminde yabancı literatür ve Türkiye’de az sayıda yapılan bazı çalışmalar göz önünde

bulundurulacak özgün sorular hazırlanmıştır. Toplam 30 soru hazırlanmış olup mülakat esnasında birkaç soruya katılımcılar tarafından benzer cevaplar verildiği için soru sayısı 26'ya indirilmiştir. Sorular genel olarak lise dönemindeki öğrencilerin internet ve sosyal medya kullanımı, internet vasıtasıyla dini inanç ve araştırmaların ortaöğretim öğrencileri arasında ne derece yer aldığını ortaya çıkaracak şekilde düzenlenmiştir.

6.Mülakata Katılan Ergenlerle İlgili Bilgiler

6.1.Cinsiyete Göre Dağılım

Kütahya ilinde çeşitli liselerde öğrenim gören katılımcıların %50'si kız (25 öğrenci), %50'si erkek (25 öğrenci) olmak üzere toplam 50 öğrenci oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi araştırmamıza katılan kız ve erkeklerin oranı dengede tutulmuştur.

6.2.Yaşlara Göre Dağılım

Araştırmada yer alan katılımcıların yaş dağılımları 14-18 arasında değişmektedir. Mülakatta yer alan katılımcıların yaş yoğunluğu 15-17 arasında toplanmaktadır. Beş kategoride ele alınan yaş gruplarından katılımcıların %10'unu (5 öğrenci) 14 yaşında, %34'ü (17 öğrenci) 15 yaşında, %18'i (9 öğrenci) 16 yaşında, %28'i (14 öğrenci) 17 yaşında ve %10'u (5 öğrenci) 18 yaşındadır.

6.3.Katılımcıların Eğitim Gördükleri Lise Türleri

Araştırmada yer alan katılımcılar Kütahya'da beş farklı lisede öğrenim görmektedirler. Bu liseler 1'i Fen Lisesi, 2'si Meslek Lisesi ve diğer 2'si de Anadolu Lisesidir. Araştırmaya katılan öğrencilerin farklı sınıf seviyelerinden olmasına özellikle dikkat edilmiştir Her lise türünde okuyan 10 öğrenciyle görüşme yapılmıştır.

7. İnternet Kullanımı İle İlgili Bulgular

7.1.Katılımcıların İnternete Girme Sıklığı

Katılımcıların %62'si (31 öğrenci) her gün, %14'ü (7 öğrenci) 2 günde bir ve geri kalan %24'ü (12 öğrenci) haftada 2-3 kez internete girmektedir.Katılımcıların büyük çoğunluğunun internete her gün girdiklerini söyleyebiliriz.

7.2.Katılımcıların İnternette Geçirdiği Zaman

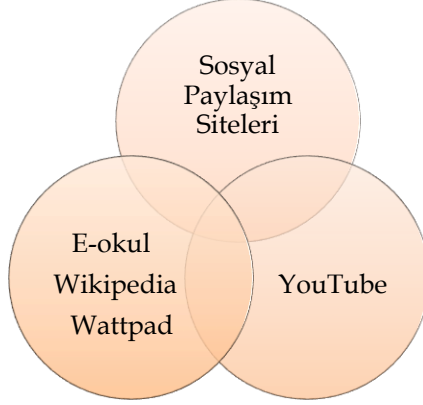
Katılımcıların %22'si (11 öğrenci) yarım saat, %56'sı (28 öğrenci) 1-2 saat, %16'sı (8 öğrenci) 3-4 saat ve geri kalan %6'sı (3 öğrenci) 5-6 saat internette zaman harcamaktadır. Katılımcıların yarısından fazlasının internet başında 1-2 saat geçirdiğini söylemek mümkündür.

Bulgular

Görüşmeler sonunda elde edilen bulgular, maddeler halinde değerlendirilmiştir.

1.İnternette Girilen En Temel Siteler

Tablo 1: İnternette Girilen İlk Üç Site

Tablo 1'e bakıldığında öğrencilerin girdiği ilk 3 sitenin sosyal paylaşım siteleri, eğitim amaçlı siteler ve YouTube olduğu görülmektedir. Mülakat yaptığımız öğrencilerin %94'ü sosyal ağ sitelerinden birisine üyedir. Sadece üç öğrenci sosyal ağları kullanmadığını ifade etmiştir. En çok üye olunan sosyal ağ sitelerinin başında Facebook gelmektedir. Öğrencilerin %94'ü Facebook'a üyedir. %78'i ise birden fazla sosyal paylaşım sitelerine üyedir. Öğrenciler genellikle bu siteleri eğlence ve zaman geçirme amaçlı olarak kullanmaktadırlar. Birbirlerinin paylaşımlarını, duygu-durumlarını, fotoğraflarını takip etmektedirler.

2014-2015 yılında Denizli ili Çivril ilçesinde 3 farklı lisede okuyan 50 öğrenciyle yapılan bir araştırmada lise öğrencilerinin %82'sinin sosyal paylaşım sitelerini takip ettikleri ve mesajlaşmak için internetten yararlandıkları görülmüştür.²⁴

Kaveri Subrahmanyam tarafından "Ergenlerin Üzerinde Yeni Medyanın Sosyal ve Bilişsel Gelişimini" incelemek üzere yapılan çalışmada çevrimiçi sohbet odaları, bloglar ve sosyal ağ siteleri gibi çeşitli çevrimiçi ergen iletişimi forumları incelenmiştir. Araştırma ergenlerin dijital medyayı

²⁴ Ayşe Önal - Zeynep Demirtaş, "İnternet Kullanımının Eğitim Üzerine Etkilerine Yönelik Lise Öğrencilerinin Görüşleri (Denizli-Çivril Örneği)", IV. Sakarya'da Eğitim Araştırmaları Kongresi, Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya 2015, s.12.

çoğunlukla akranlarıyla iletişim kurmak için kullandığını göstermektedir. Diğer yandan temel ergenlik meselelerini araştırmak, kimlik inşasının bir parçası olarak öz sunumlarıyla meşgul olmak gibi amaçlarla da kullandıkları tespit edilmiştir.²⁵

Mülakata katılan öğrencilerin eğitim amaçlı olarak da interneti kullandıklarını söyleyebiliriz. Özellikle ders veya kendi ilgi alanları için yaptıkları araştırmalarda Wikipedia'yı çok sık kullandıklarına şahit olmaktayız. Yine öğrencilerin Wattpad uygulamasını kullanarak hikaye ve roman okuma, kendi hikayelerini yazıp yayınlama, şiir okuma ve yazma gibi eğitsel aktivitelere katıldıklarını söylemek mümkündür. Aynı zamanda mülakata katılan bazı öğrencilerin ifadelerini göz önüne aldığımızda bu öğrencilerin matematik videoları indirme ve izleme, internette soru çözme, zeka oyunları oynama gibi aktiviteleri gerçekleştirdiğini de görmekteyiz.

En çok kullanılan üçüncü site YouTube öğrencilerin daha çok video izlemek için kullandıkları bir site olarak karşımıza çıkmaktadır. Çeşitli ve çok sayıda video klip izleme imkanı sunan YouTube mülakat yaptığımız öğrencilerin tercih ettiği bir sitedir. Öğrencilerin büyük çoğunluğu video ve müzik izleyip indirmek için YouTube'u kullandıklarını belirtmişlerdir. Dizi bölümlerini, fragmanlarını, dizi tekrarlarını izlemek diğer yandan müzik dinlemek ve paylaşmak YouTube'da ergenlerin en çok gerçekleştirdiği aktivitelerdir. Görüldüğü gibi dini inanç ve pratiklerin yer aldığı dini içerikli siteler ilk üç site içerisinde yer almamaktadır.

---

²⁵ Kaveri Subrahmanyam, "Ergenlerde Yeni Medya Kullanımının Etkileri/ Sosyal Etkiler ve Beliren Bilişsel Etkiler", *I. Türkiye Çocuk ve Medya Kongresi Bildiriler Kitabı*, C.II, (çev. Zeynep Baransel), ed. (Feride Zeynep Güder), İstanbul 2013, s.223.

2.Sosyal Paylaşım Sitelerindeki Farklı Yaşam Tarzları

Tablo 2: Sosyal Paylaşım Sitelerindeki Yaşam Tarzlarının Ergenleri Dini Açıdan Etkilemesi

Etkilenme Durumu	N	%
Etkiler	29	58
Kısmen etkiler	2	4
Etkilemez	19	38
Toplam	50	100

Tablo 2'ye bakıldığında öğrencilerin yarısından fazlasının sosyal paylaşım sitelerinde yer alan içeriklerden etkilendiği görülmektedir. Katılımcıların %58'i (29 öğrenci) bu tip sitelerden etkilendiğini, %4'ü (2 öğrenci) kısmen etkilendiğini ve geri kalan %38'i (19 öğrenci) hiçbir surette etkilenmediğini dile getirmiştir. Ancak etkilendiğini belirten katılımcılardan %18'i (9 öğrenci) dini açıdan olumlu yönde etkilendiklerini dile getirmiştir. Aynı zamanda etkilendiğini söyleyen katılımcılardan %14'ü (7 öğrenci) ise dini açıdan uygun olmayan fotoğraf ve paylaşımlara "sınır" olduklarını ve arkadaşlarına göstererek tepki verdiklerini ifade ederek etkilendiklerini belirtmişlerdir.

Genel olarak öğrencilerin sosyal paylaşım sitelerinden etkilendiğini söylemek mümkündür. Özellikle kendi yaşam tarzını beğenmeyen ya da arzu ettiği gibi bir hayata sahip olmadığını düşünen öğrenciler sanal ortamda yaşanan hayatlara özenmektedir. Bu noktada fotoğraflar önemli bir materyaldir. Hem kendi arkadaşlarının hem de ünlülerin fotoğraflarına ulaşmanın çok rahat olması bu duyguyu tetiklemektedir. Yarısından fazlasının her gün sosyal ağlara girdiği düşünülürse paylaşımlarda görülen hayat ile kendi hayatları arasında kıyaslama yaparak sorgulama içine girmeleri olasıdır. Sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan ortaya çıkan farklılıklar öğrencileri ikileme bırakmaktadır. Din de bundan nasibini almaktadır. Bir yandan dinin emrettiği, sınırları belli olan bir hayat ile diğer yandan bireye hoş, güzel ve kolay gelen fakat dine uygun olmayan bir yaşam tarzı öğrencileri çatışmaya sokmaktadır. Çünkü görüşme yaptığımız öğrencilerin çoğunluğu dini ritüelleri yerine getirme noktasında eksiklik

gösterseler bile dini değerleri bilen ve dinin kendilerinden istediği emirlerin farkında olan öğrencilerdir.

Ayrıca ilgi ve takdir bekleme amacıyla bir şeyler paylaşan öğrenciler için ilgi görememe endişesi kişilik çatışmalarına, kişilik bölünmelerine ve depresif eğilimlere sebebiyet vermekte, diğer taraftan öğrencilerin daha popüler hale gelmesi, narsizme ve egoizme yol açmaktadır ki her iki durum da dini açıdan sakıncalıdır²⁶.

3.İnternette Dini Bilgiler Öğrenme

Tablo 3: İnternette Dini Bilgi Araştırma Sıklığı

Dini Bilgilere Bakma Sıklığı	N	%
Genellikle	7	14
Bazen	10	20
Aklıma Takıldıkça	8	16
Nadir	15	30
Hiç	10	20
Toplam	50	100

Tablo 3'e bakıldığında katılımcıların %14'ünün (7 öğrenci) internette dini bilgilere sık baktığını, %20'sinin (10 öğrenci) ara sıra baktığını, %16'sının (8 öğrenci) aklına geldikçe ya da ihtiyaç duydukça baktığını, %30'unun (15 öğrenci) nadir ya da yok denebilecek kadar az baktığını ve %20'sinin (10 öğrenci) hiç bakmadığını görmekteyiz.

Öğrencilerin çoğunluğu %88'i dini konular üzerinde düşündüklerini ve araştırma yaptıklarını ifade etmişlerdir. Düşündükleri, cevap bulmaya

²⁶ M.Raşit Akpınar, "Sosyal Ağların Fıkhi Boyutu", *Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri*, (ed. M. Doğan Karacoşkun), Gaziantep 2014, s.231.

çalıştıkları pek çok konu bulunmaktadır. Ancak dini konularda araştırma yaparken düzenli olarak interneti kullanma sıklığı sadece %14'tür. Bunun sebebi interneti kullanmakla beraber arkadaş, aile, TV, okuldaki hocalar ve yazılı kaynakların da öğrenme aracı olarak kullanılmasıdır. Ayrıca interneti güvenilir bulmadıkları için daha az tercih ettiklerini söyleyebiliriz.

Araştırılan Dini Konular	N	%
İlmihal/Fıkıh Konuları	16	32
Ahiret İnancı	4	8
Yaradılış	7	14
Dinler	8	16
Peygamber Hayatı	3	6
Kader	1	2
Organ Bağışı	1	2
Diğer	9	18
Toplam	50	100

Tablo 4: İnternette Araştırılan Dini Konular

Tablo 4'e bakıldığında öğrencilerin büyük çoğunluğunun fıkıh konularını araştırdığı görülecektir. Özellikle namaz, oruç, helal ve haramlar öğrencilerin merak ettiği konular arasında yer almaktadır. Öğrencilerin %32'si (16 öğrenci) fıkıh konularını, %8'i (4 öğrenci) ahiret inancını, %14'ü (7 öğrenci) insan ve evrenin yaradılışını, %16'sı (8 öğrenci) tek ve çok tanrılı dinleri, %6'si (3 öğrenci) Hz. Muhammed'in Hayatı'nı, %2'si (1 öğrenci) kader konusunu, %2'si (1 öğrenci) organ bağışını ve geri kalan %18'si (9 öğrenci) başka çeşitli konuları araştırdıklarını belirtmişlerdir.

Ergenlik döneminin gelişim basamaklarından birinin de dini gelişim olduğunu belirtmiştik. Bu doğrultuda lise dönemindeki gençlerin de dini ihtiyaçlarını karşılama ve bir dini kimlik oluşturma noktasında dini ritüelleri, dini değerleri ve dini inançları irdelemeye ve anlamaya çalıştıkları söylenebilir. Diğer alanlarda merak ettikleri ve öğrenmek istedikleri konular olduğu gibi din alanında da araştırdıkları konular mevcuttur.

Yaptığımız araştırmada öğrencilerin daha çok fıkıh ve ilmihal ile ilgili konuları araştırdığını gördük. Genel olarak bu öğrenciler namazı bozan haller, namaz kılariken dikkat edilmesi gereken hususlar, orucu bozan haller, haramlar ve helaller, organ bağışı gibi konular üzerinde durmuşlardır. Diğer grup ise daha çok genel konular üzerinde düşünen öğrencilerdir. Yaradılış, ahiret inancı, evrenin başlangıcı, cennet-cehennem, dinlerin indiriliş sebebi, tek ve çok Tanrılı dinler merak ettikleri konular arasındadır. Dolayısıyla öğrencilerin çoğunluğunun dini sorularının olduğunu söylemek mümkündür.

Fatma Kamiloğlu ve Özge U. Yurttaş tarafından yapılan bir araştırmada internetin en düşük kullanım biçiminin siyasi kullanım ve dini kullanım olduğu tespit edilmiştir. Gençlerin siyasi ve dini konularda Facebook'tan diğer başlıklara göre daha düşük oranda yararlandığı ortaya çıkmıştır²⁷.

Ancak bazı noktalarda internetin diğer bilgi araçlarına nazaran daha çok kullanışlı olduğunu ifade edebiliriz. Zira günaha girme korkusu ya da insanlar tarafından yanlış anlaşılma endişesi sebebiyle internet merak ettikleri soruların cevaplarını alma noktasında kolaylık sağlamaktadır. Çünkü öğrenciler akıllarına gelen bazı soruların imanlarını tehlikeye attığını düşünmektedir. Farklı şekillerde şüphe ve tereddütler yaşamaktadırlar. Bu yüzden sordukları soruların tepki çekeceğini düşündüklerinden herkese soramamakta, interneti kullanmayı tercih etmektedirler.

3.1.İnternette Dini Şahsiyetleri Araştırma

---

²⁷ Fatma Kamiloğlu - Özge U. Yurttaş, "Sosyal Medyanın Bilgi Edinme ve Kişisel Gelişim Sürecine Katkısı ve Lise Öğrencileri Üzerine Bir Alan Çalışması", *İletişim Dergisi*, 21(2014), İstanbul, s.147.

Mülakat yaptığımız öğrencilerin %68'inin internet yoluyla herhangi bir din alimini veya dini bir şahsiyeti araştırdığı gözlenmiştir. Geri kalan %32'i ise bu konuyu ya hiç araştırmamış ya da kitaplardan araştırmayı tercih etmiştir. Buradan hareketle internetin bu alanda önemli bir işlevinin olduğunu söyleyebiliriz. Görüşme yaptığımız öğrenciler Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve Edebiyat Derslerinde verilen performans ve proje ödevleri dolayısıyla araştırma yaptıklarını dile getirmişlerdir. Bunun yanı sıra kendileri de merak ettikleri şahısları araştırmış, biyografilerini okumuş ve konuşmaları varsa videolardan konuşmalarını dinlemişlerdir.

Fırat Üniversitesi öğrencilerinden 500 kişiye uygulanan ankette gençlerin, Hacı Bektaş Veli, Mevlana ve Yunus Emre ile ilgili bilgi toplamak için %50 oranında internete müracaat ettikleri tespit edilmiştir²⁸. Benzer sonuçların mülakat yaptığımız lise öğrencileri için de geçerli olduğunu söylememiz mümkündür. Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre ve Mevlana en çok araştırılan üç şahsiyettir. Diğer yandan söz konusu isimlerin ödev yapmak için araştırılmasının yanı sıra sosyal medyada sözlerinin ve şiirlerinin sıkça paylaşılması da öğrencilerin ilgisini çekmektedir. Bu sebeple de biyografilerine dair araştırmalar yapılmaktadır.

4.Dini İnancı Öğrenmede Kullanılan Kaynaklar ve Tercih Nedenleri

Tablo 5: Dini İnancı Öğrenmede Tercih Edilen Kaynaklar

Tercih edilen kaynak	N	%
Yazılı kaynaklar	36	72
İnternet	8	16
Her ikisi	6	12
Toplam	50	100

²⁸ Nural İmik Tanyıldızı, "Türk Kültürünün Gençlere Tanıtımında Medyanın Rolü: Hacı Bektaş Veli, Mevlana ve Yunus Emre Üzerine Bir Araştırma", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 59(2011), s.111.

Tablo 5'e bakıldığında katılımcıların %72'sinin (36 öğrenci) dini inancını öğrenmek için ilk olarak yazılı kaynakları tercih ettiğini, %16'sının (8 öğrenci) ise ilk kaynak olarak interneti tercih ettiğini, %12'sinin (6 öğrenci) de hem yazılı kaynak hem de interneti tercih sırası yapmadan kullandığını görmekteyiz.

Yazılı kaynakları tercih eden öğrenciler interneti güvenilir bulmadıkları için kitapları tercih etmektedirler. İnternetteki siteler arasında bilgi uyumsuzluğunun olması, kitapları daha gerçekçi ve güvenilir bulmaları, özellikle de kendi dini inançlarını öğrenme noktasında kitapları daha sahil bir kaynak olarak görmeleri bu tercihlerinde etkilidir. İnternete her kesimden insan yazı yazabilmektedir. Bu bireylerin eğitim seviyelerinin ve nasıl bir dini eğitim aldıklarının bilinmemesi öğrencilerde tereddüt oluşturmaktadır.

İslam'a aykırı pek çok bidat ve hurafenin, sosyal ağlar aracılığı ile hızla yayıldığı görülmektedir. "Bu mesajı 13. Ramazan günü, 13 kişiye göndermezsen, 13 gün sonra başına 13 türlü bela gelir" tarzından mesajlarla karşılaşan, bunlara inanan ve bu doğrultuda hareket eden insanların sayısı az değildir. Bu açıdan bakıldığında sosyal ağların dini bilgi kirliliğine sebep olduğunu söylemek mümkündür²⁹.

İnterneti tercih eden öğrencilerin bu tercihlerinin en önemli nedeni internete erişim imkanının kolaylığıdır. Evlerinde internet olan öğrenciler herhangi bir konu hakkında bir kitap okuyup incelemektense arama motoruna yazıp öğrenmeyi tercih etmektedir. Diğer bir neden de konuyla ilgili kitaplara ulaşmanın her zaman mümkün olmamasıdır. Bugün artık internette dijital kütüphaneler de mevcuttur. Tablet, telefon ve bilgisayarlarda yüzlerce kitabı bireyin yanında taşımasını sağlayacak e-kitap uygulaması oluşturulmuştur. Öğrencilerin evlerindeki kitapların yetersiz olması, kütüphaneye gidip araştırma yapmanın zor gelmesi ya da eski eserlerde anlayamadıkları kelimelerin bulunması gibi sebepler, internet kullanımını daha çok tercih edilir hale getirmiştir.

2002 yılında ODTÜ Sosyoloji Bölümü koordinatörlüğünde 15-18 yaş arası ergen grubunun "Gençlerin İnternet Yaklaşımı, Kullanırken Karşılaştıkları Sorunlar ve Bu Sorunların Çözümüne İlişkin Önerileri Saptamak" amacıyla düzenlenen çalıştayda, çalıştaya katılan gençler internetin olumlu yanlarına vurgu yaparak kolay yoldan bilgiye ulaşabildiklerini ifade etmişlerdir³⁰.

²⁹ Akpınar, "Sosyal Ağların Fikhi Boyutu", s.230.

³⁰ Türksel Kaya Bensghir - Ramazan Altınok, "Bir İletişim Aracı Olarak İnternet'in Aile İçi İlişkilere Etkileri: Türkiye'de Devletin ve Ailelerin Konuya Bakışı", *Uluslararası Aile Sempozyumu*, İstanbul 2005, s.641.

5. İnternetin Bireye Dini Yönden Katkısı

İnternetin Dini Yönden Geliştirme Düzeyi	N	%
Olumlu	6	12
Olumsuz	24	48
Etkisi yok	20	40
Toplam	50	100

Tablo 6: İnternetin Bireyleri Dini Yönden Geliştirme Boyutu

Tablo 6’da görüldüğü gibi öğrencilerin büyük çoğunluğu internetin kendilerini dini yönden olumsuz etkilediğini ya da dini anlamda herhangi bir etkisinin olmadığını dile getirmiştir. Öğrencilerin %48’i (24 öğrenci) internetin dini anlamda olumsuz etkisinin olduğunu, %40’ı (20 öğrenci) kendilerini hiç etkilemediğini ifade etmişlerdir. Geri kalan %12 (6 öğrenci) internetin kendileri için dini açıdan faydalı olduğunu söylemişlerdir.

Genel olarak öğrenciler internetin kendilerini dini açıdan geliştirip geliştirmediği sorusuna pozitif cevaplar vermemişlerdir. Dini amaçlı internet kullanan öğrenciler az sayıdadır. Onlar için internet, daha çok sosyalleşme, iletişim kurma ve eğlence amacıyla kullanılmaktadır. Öğrenciler sosyal paylaşım sitelerinde gezinmeyi, chat yapmayı, oyun ve iddia oynamayı, dizi izlemeyi, maçları takip etmeyi önceliktedirler.

İnternetin zaman kaybına sebep olması dini amaçlar için kullanılmaması, ibadetlerine engel olması öğrenciler için olumsuz olarak görülmüştür. Denizli/Çivril ilçesinde lise öğrencileriyle yapılan görüşme sonucunda da %62’lik bir öğrenci grubu internetin zaman kaybına neden olduğu yönünde bir görüş bildirmişlerdir³¹.

Aynı zamanda dini bilgilere güven noktasında internet tercih edilen bir araç olarak görülmemektedir. Dijital çağda geleneksel dinlerin yeni medya

³¹ Önal - Demirtaş, “İnternet Kullanımının Eğitim Üzerine Etkilerine Yönelik Lise Öğrencilerinin Görüşleri (Denizli-Çivril Örneği)”, s.14.

kanallarından faydalanma konusunda yeni nesil dinler (new age religion) kadar donanımlı olmaması da önemli bir faktördür³².

“İnternette Yer Alan Dini İçerikli Bilginin Güvenilirliği” konusunda Recep Vardi tarafından yürütülen araştırmada internette yer alan bilgilerin bireylerin dini - manevi yaşamını geliştirip geliştirmediği sorulmuş ve şu bulgular elde edilmiştir: Katılımcıların %8.2’si internetin dini bilgi ve manevi hayatlarını geliştirdiğini, %50’si biraz geliştirdiğini, %18.4’ü az geliştirdiğini, %15.6’sı ise hiç geliştirmedini ifade etmiştir³³.

Öğrencilerin önemli gördüğü bir diğer husus da internetin neden olduğu zaman kaybıdır. Gençlerin ilgisini çeken pek çok içerik, onların internet başından kalkmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle ezan okunduğu halde namazını erteleyen, namaz kılmaya üşenen, Kur’an okumaya vakit bulamayan öğrencilerin sayısı azımsanmayacak düzeydedir. Bu bağlamda internetin ibadetleri yerine getirmeye engel olduğu söylenebilir.

Diğer yandan öğrencilerin bir kısmı da internetin, bireyin durumuna göre dini hayatını geliştirebileceğini ifade etmişlerdir. Eğer birey “dini içerikli” sitelere giriyorsa pekala dini hayatının gelişebileceğini düşünmektedirler. Ancak çevrelerinde interneti bu amaçla kullanan kaç insan olduğu öğrenciler arasında soru işareti oluşturmaktadır. Yetişkinler arasında ise durum ergenlere nazaran daha farklı gözükmektedir. Yaş olarak büyümenin ve olgunlaşmanın bir sonucu olarak “din”, onların hayatlarında daha değerli hale gelmektedir. Nitekim bu alanda yapılan çalışmalar, sanal cemaatlerin internetteki faaliyetlerin çokluğu ve üye sayılarının hızla artması yetişkinlerin ergenlerle arasındaki farkı göstermektedir.

Haldun Narmanlıoğlu’nun yaptığı araştırma sonuçlarına göre Türkiye’de internetin dini amaçlı kullanımı gitgide yaygınlaşmaktadır. Buna paralel internetin dini amaçlarla kullanım biçimleri de çeşitlenmektedir. Örneğin sanal cemaat deneyimine bakıldığında fiziki dünyada olduğu gibi krizler, belirsizlikler (hastalık, boşanma gibi), ümitler, beklentiler (iş bulma, evlilik gibi) sanal ortamda da yer almaktadır. Duanın günlük hayattaki rahatlatma ve motivasyon sağlama gibi özellikleri, sanal cemaat içerisindeki insanlarla paylaşılması yoluyla “dayanışma” kazandırmaktadır³⁴.

5.1. İnternette Bireyi Dinden Soğutan Durumlar

³² Stewart M. Hoover, “Dijital Çağda Çocuk Medyası ve Din: Zorluklar ve Koşullar”, *I. Türkiye Çocuk ve Medya Kongresi Bildiriler Kitabı*, C.II, (çev. Pınar Şengözer Şiraz), ed. (Hakan Toker), İstanbul 2013, s.221.

³³ Recep Vardi, “İnternette Yer Alan Dini İçerikli Bilginin Güvenilirliği”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2013), s.85.

³⁴ Haldun Narmanlıoğlu, “Sanal Cemaatte Çevrimiçi İnternet”, *Dijitalleşen Din (Medya ve Din 2)*, ed. (Mete Çamdereli - Betül Önay Doğan - Nihal Kocabay Şener), Köprü Kitapları, İstanbul 2015, s103.

İnternette yer alan bazı bilgilerin yanlış oluşu, sahih olmayan kaynaklardan yapılan alıntılar, bireylerin dini duygusunu istismar eden videoların bulunması öğrencilerin bazısını dini yönden olumsuz etkilemektedir. Görüşme yaptığımız öğrencilerin %36'sı (18 öğrenci) internette yer alan bazı video ve yazıların kendilerini dinden soğuttuğunu, %64'ü (32 öğrenci) ise herhangi bir olumsuz etkisi olmadığını ifade etmişlerdir.

Öğrencilerin verdiği cevapları değerlendirdiğimizde, öncelikle şiddet ve savaş olaylarında İslam'ın ve Müslümanların suçlandığı haber ve videoların dinden soğumaya hatta uzaklaşmaya neden olduğunu gördük. Özellikle IŞİD'in Müslüman kimliğini kullanarak yapmış olduğu saldırılar öğrencileri hem rahatsız etmekte hem de İslam dininin böyle anılması zihinlerde kuşkuya yol açmaktadır. Diğer yandan "günah", "haram", "dinden çıkma" gibi ifadelerin yoğun olduğu bazı uydurma hadislerin yer alması dini bilgisi sağlam olmayan öğrencileri dinden soğutmaktadır. Müslümana yakışmayan veya bireyin kendi Müslüman algısına ters düşen bir takım davranışların gözlemlenmesi öğrenciler nazarında kötü izlenim oluşturmaktadır. Bazı hocaların anlattıklarını kendilerinin uygulamaması, düğünlerde İslami olmayan bazı eğlencelerde kapalı insanların da yer alması öğrencileri rahatsız etmekte, bu kişilere karşı mesafe oluşmaktadır.

6. İnternette Dini Bilgilere Referans Arama

Tablo7: Dini Araştırma Yaparken Referans Arama

Referans Durumu	Arama	N	%
Ararım		23	46
Aramam ama dikkat ederim		8	16
Hiç aramam		19	38
Toplam		50	100

Tablo 7'ye bakıldığında öğrencilerin yarısına yakınının dini bilgi ararken referans aradığı görülmektedir. Öğrencilerin %46'sının (23 öğrenci) dini bilgi ararken referans aradığı, %16'sının (8 öğrenci) özellikle bir isim aramadığını

ama tüm siteleri incelediğini, %38'i ise (19 öğrenci) hiçbir şekilde referans aramadığını, "Google"da karşısına ne çıkarsa onu doğru kabul ettiğini bildirmiştir.

Öğrencilerin cevaplarını değerlendirdiğimizde, öğrencilerin dini bilgilere kısmen referans aradığını söyleyebiliriz. Referans arayan öğrenciler özellikle tefsir alanında Elmalılı Hamdi Yazır, Seyyid Kutub; hadis alanında Tirmizi ve Buhari'yi güvenilir bulmaktadır. Diğer yandan Nihat Hatipoğlu, Cübbeli Ahmet Hoca konuşmaları beğenilen isimler arasında yer almaktadır. Bazı öğrenciler referans aramasa bile aradığı içerikle ilgili sayfada çıkan tüm siteleri inceleyip çoğunlukla aynı bilgiyi veren yazıları esas almaktadır. Hiç referans aramayan 19 öğrenci ise kendilerinin güven duydukları herhangi bir şahsın bulunmadığını söylemişlerdir. Bu güvensizliği öncelikle internetteki kaynağı belli olmayan bilgi yığınlarına bağlayabiliriz. Diğer yandan öğrencilerin dini alandaki yetkin isimleri tanımamış ve eserlerini okumamış olmalarını söyleyebiliriz. Ancak internetin güvenilirlik noktasında sıkıntılı olduğunu da ifade etmek yerinde olacaktır.

Nitekim Türkçe hadis sayfalarının internet ortamında başarılı olduğunu söylemek, en azından şimdilik oldukça zor gözükmektedir. Var olan sayfalar hem içerik, hem de sunum açısından son derece yetersiz görülmektedir. Hadis sayfalarında, çoğu sitenin kullandığı İbrahim Canan'ın Kütüb-i Sitte Tercümesi, birkaç sitede Buhari hadisleri adı altında Tecrid-i Sarih hadisleri, Riyazü's-Salihin, 40 hadisler ve siteyi hazırlayanlar tarafından seçilen derlemeler bulunmaktadır. Bunların pek çoğu sitede "hadis-i şerifler de bulunsun" düşüncesiyle konulmuş durumdadır. Aranılan herhangi bir hadisin nerede nasıl bulunacağı bile çok açık değildir. Dolayısıyla Türkçe internet sayfalarından hadis araştırması yapmak zaman kaybına sebep olabilmektedir³⁵.

Öğrenciler dini araştırma yaparken internet sayfasında çıkan siteleri ziyaret ettiklerini belirtmişlerdir. En çok bilinen site Diyanet İşleri Başkanlığının resmi web sitesidir. Diyanet İşleri'nin sitesinin biliniyor olması hem resmi bir kurum olmasından hem de televizyonda bu kurumun isminin sıkça geçmesinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan Wikipedia'nın Diyanet sitesinden sonra en çok rağbet edilen ikinci site olduğunu da belirtmek gerekir. Öğrenciler dini konularda ihtiyaç hissedersen bu siteyi kullanmaktadırlar. Başka dini site ismi bilen öğrencilerin sayısı ise çok azdır. Bu durumu öğrencilerin ilgi göstermemelerine ve internetten dini araştırma yapma gereği duymamalarına bağlamak mümkündür. Zira onlar için başka ilgiler, meraklar, eğlence ve aktiviteler daha önceliklidir.

---

³⁵ Hayati Yılmaz, "İçerik, Sunum ve Nitelik Bakımından Türkçe İnternet Sitelerinde Hadis", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2007, s.72.

Civicweb proje ortağı 7 Avrupa ülkesi (İngiltere, İsveç, İspanya, Hollanda, Macaristan, Slovenya, Türkiye), 2009 yılında bir araştırma yapmış ve 6,489 kişi bu araştırmaya katılmıştır. Bu araştırmaya Türkiye’den katılımcı sayısı 1238’dir. 15-25 yaş arası gençlere çevrimiçi (online) uygulanan anketin sonuçlarına göre gençlerin % 10-20’si çevre, yeni sosyal hareketler ve dinle ilgili sitelere biraz ilgi göstermektedir. Ancak bu ilgi 22-25 yaş arası gençlerde, ebeveynleriyle yaşamayanlarda, dindar gençlerde ve genç kadınlarda artmaktadır. Bu araştırmada Türkiye’deki katılımcıların interneti sivil paylaşım amaçlı yoğun olarak kullandıkları saptanmıştır. Avrupa ülkelerinden ankete katılan gençlerin ise geleneksel siyasi katılım biçimlerine çok az ilgi gösterdiği söylenebilir³⁶.

7.Din Dersi Araştırmalarında İnternetin Rolü

Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerine çoğunlukla öğrencilerin ilgisi iyi derecede olmasına³⁷ ve DKAB öğretmenlerinin öğrencilerin bu derse karşı olumlu duygu ve düşünce geliştirmelerine katkıda bulunmasına rağmen, ortaöğretim öğrencileri ve mezunları DKAB derslerini "önemsiz ve sıradan bir ders" olarak görebilmektedir³⁸.

Görüşme yaptığımız öğrencilerin %40’ı (20 öğrenci) din dersinde araştırma yaparken yazılı kaynakları, %46’sı (23 öğrenci) interneti tercih ettiğini, %8’si (4 öğrenci) aile büyüklerinden ve kalan %6’sı (3 öğrenci) okul ve cami hocalarından faydalandığını ifade etmiştir.

Öğrencilerin ifadeleri göz önüne alındığında din dersi için araştırma yaparken internetin daha çok tercih edildiği görülmektedir. Kur’an Kerim ve Meali, Salih Suruç’un Siyer Kitabı, İmam-ı Azam’ın fıkıh kitapları temel kaynaklar olarak kullanılmaktadır. Ancak ödev yapma amacıyla internet daha çok kullanılmaktadır. İnternet kolay bir şekilde çıktı alıp ödevi teslim etmek konusunda büyük rahatlık sunmaktadır. Ödev ya da proje zorunlu bir sebeple yapıldığı için bilgilerin doğruluğu üzerinde çok düşünmemektedirler. Öğrencilerin neredeyse her dersten proje hazırlamak zorunda olması diğer taraftan da üniversiteye hazırlık çalışmalarının çok zaman alması öğrencileri ödev yaparken interneti daha çok kullanmaya sevk edebilmektedir. Özel merakları sebebiyle hareket ettikleri zaman ise sadece

³⁶ Aslı Telli Aydemir, "Gerçek Zaman/ Sanal Etkileşimi: Toplumsal Paylaşım Ağları, İşlevsel Katılım Odakları ve Sivil Yeterlilik" *Katılımın "e-hali": Gençlerin Sanal Alemi, Alternatif Bilişim Derneği*, İstanbul 2011, ss.286-290.

³⁷ Halis Ayhan ve Diğerleri; "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri Üzerine Çok Yönlü Bir Alan Araştırması", *SEDAR*, İstanbul 2002, s.29.

³⁸ Mustafa Öcal, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Ulaşılmaması Gereken Hedefler ve Gerçekleşme Oranları", *Orta Dereceli Okullarda Yürütülen Din Eğitimi ve Öğretiminin Problemleri*, İBAV Yayınları, Kayseri 1998, s.107.

internete bağlı kalmayıp yazılı kaynaklar, ders hocaları, aile büyükleri de devreye girmektedir.

İstanbul'da lise öğrencilerine Kamiloğlu ve Yurttaş tarafından uygulanan anket sonucuna göre ise öğrenciler bilgi kaynağı olarak %92,4'lük oranla en çok interneti kullanmaktadır. Öğrencilerin en etkin bilgi kaynakları: Aile ve yakın çevre, televizyon, okudukları kitaplar, Facebook, öğretmenler ve gazetelerdir³⁹.

Sonuç

İnternetin ergenlerin dini gelişimine etkisini incelediğimiz bu çalışmada elde ettiğimiz veriler hipotezimizi kısmen doğrulamaktadır. İnternet öğrencilerin dini gelişimlerini olumsuz yönde etkilemektedir. İnternet zaman israfı, vakit öldürme, ibadetten alıkoyma, dinden uzaklaşma ve soğuma gibi durumlara yol açmaktadır.

İnternette ergenlerin en çok girdiği siteler sosyal paylaşım siteleridir. Sosyal ağlar ergenler arasında bir fenomen haline gelmiştir. Mülakat yaptığımız öğrencilerin neredeyse tamamı sosyal paylaşım sitelerinden birine üyedir. Birden fazla hesabı olan öğrencilerin sayısı da oldukça fazladır. Ergenler en çok sosyalleşmek ve arkadaşlarıyla iletişim kurmak için sosyal ağları kullanmaktadır. YouTube müzik dinleme ve yerli-yabancı dizi ve filmleri izleme imkanı sunmasıyla ergenler arasında popülaritesini arttırmıştır. Wikipedia ise araştırma yapmak, ödev ve proje hazırlamak, bilgi edinmek için öğrencilerin başvurduğu bir sitedir.

Sosyal paylaşım sitelerinin ergenler arasında oldukça yaygın olması onları farklı yaşam tarzlarıyla karşılaştırmaktadır. Sosyal ağlarda paylaşılan çeşitli fotoğraf ve yazılar ergenlerin dini inanç ve tutumlarını olumsuz etkileyebilmektedir. Bireyin inancına ve yetiştiği dinî çevreye uygun olmayan paylaşımlar, öğrencilerde iki farklı yaşam tarzı arasında gidip gelerek ikilem yaşamalarına ve onların kimlik ve kişilik gelişimlerini olumsuz etkilemektedir.

İnternette düzenli olarak dini bilgi araştıranların oranının %14 olduğu tespit edilmiştir. Öğrencilerin bolca dini içerikli soruları olmaktadır. Ancak internet bu soruların cevapları için tercih edilen bir kaynak değildir. Öğrenciler dini sorularını internette öğrenmek yerine bilen birine sormayı tercih etmektedirler. Bu durum hala sorulara geleneksel yolla cevap bulmayı, bilgi sahibi kişilere hala çok yüksek değer verildiği anlamına gelmektedir.

---

³⁹ Kamiloğlu - Yurttaş, "Sosyal Medyanın Bilgi Edinme ve Kişisel Gelişim Sürecine Katkısı ve Lise Öğrencileri Üzerine Bir Alan Çalışması", s.142.

Dini inancını öğrenmek için tercih edilen kaynakları sorduğumuz tablo incelendiğinde öğrencilerin büyük çoğunluğunun (%72) ilk olarak yazılı kaynaklara başvurduğunu görmekteyiz. Bu durumun başlıca sebebi öğrencilerin interneti güvenilir bir kaynak olarak görmemeleridir. İnternette yer alan bilgilerin doğruluğunun kontrol edilememesi, her seviyeden ve her kesimden insanın internette yazı yazabilmesi diğer yandan kitapları daha gerçekçi ve güvenilir bulmaları öğrencileri yazılı kaynakları kullanmaya yöneltmiştir. Kitap öğrenciler için hala değerli bir başvuru kaynağıdır.

İnternetin dini hayatı geliştirip geliştirmediği ile ilgili bulgulara baktığımızda öğrencilerin az bir kısmı (%12) dini hayatlarını geliştirdiğini ifade etmiştir. Geri kalan %48 internetin dini hayatlarını olumsuz etkilediğini bildirmiştir. Çünkü dinden soğumaya sebep olacak bazı video ve yazıların internette yer alması öğrencileri hem İslam dininden hem de dine uygun bir hayat tarzını benimsemiş dindar insanlardan uzaklaştırabilmektedir. Özellikle de Müslümanları terörist gibi gösteren videolar, İslam adına yapıldığı söylenen katliamlar öğrencilerin inançlarını sorgulamasına neden olabilmektedir. Geri kalan %40 ise interneti dini amaçlı kullanmadıkları için kendilerine herhangi bir etkisinin olmadığını belirtmişlerdir. İfade ettiğimiz gibi internet öğrenciler tarafından daha çok sosyal medya, eğlence, iletişim, oyun gibi amaçlarla kullanılmaktadır.

Öğrencilerin büyük çoğunluğu dini içerikli internet sitelerinin varlığından haberdar değildir. Öğrenciler interneti dini bilgi öğrenme amaçlı kullanmadıkları için dini siteleri öğrenme ihtiyacı duymamışlardır. Ayrıca dini siteleri güvenilir bulmamaları da bu sitelerden haberdar olmamalarında bir diğer etkidir. Dini konularda araştırma yaparken öğrencilerin neredeyse yarısı dini referans aramamaktadır. Arama motoruna yazdıklarında karşlarına çıkan ilk sitelerden birini tercih etmektedirler. Çünkü dini alanda yetkin ve güvenilir bir isim bilmemekte, dini literatürdeki temel eser ve kaynakları tanımamaktadırlar.

Din dersinde araştırma yapma ile ilgili bulgulara bakıldığında öğrencilerin yazılı kaynakları daha çok tercih ettikleri görülmektedir. Ancak ödev için yapılan dini araştırma ile kendi ilgi ve merakları doğrultusunda yapılan dini araştırmayı birbirinden ayırmak gerekir. Din dersinde verilen ödevler konusunda çoğunlukla kolaylık sağladığı için internet kullanılmakta, kendi kişisel ilgi ve meraklarını celbeden veya sınıf ortamında tartışılan herhangi bir dini konu hakkında yazılı kaynaklar öğrencilere göre daha doğru bilgi verdiği için internetten daha fazla tercih edilmektedir.

Özetle, dinlerin internet ortamında varlıklarını daha da güçlendirdiklerini, internet aracılığıyla daha fazla insana ulaşmayı önemsediklerini söyleyebiliriz. Ancak mülakat yaptığımız lise öğrencilerinden aldığımız cevaplar değerlendirildiğinde internetin onların dini gelişimlerine olumlu etkisinin az olduğunu görmekteyiz. İnterneti

eğlence, sosyalleşme ve iletişim gibi amaçlarla kullanmak ergenler arasında daha çok tercih edilmektedir.

Kaynaklar

- Akpınar, M.Raşit, "Sosyal Ağların Fıkhi Boyutu", *Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri*, (ed. M. Doğan Karacoşkun), Gaziantep: 2014, s.221-236.
- Alper, Hülya, "Sanal Alemde İnanç Problemleri", *Günümüz İnanç Problemleri İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Sempozyumu*, Erzurum: 2001, s.163-170.
- Armaner, Neda, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara: Ayyıldız Matbaası 1980.
- Aydemir Telli, Aslı , "Gerçek Zaman/ Sanal Etkileşimi: Toplumsal Paylaşım Ağları, İşlevsel Katılım Odakları ve Sivil Yeterlilik" *Katılımın e-hali: Gençlerin Sanal Alemi(derleme)*, İstanbul: Alternatif Bilişim Derneği 2011, ss.285-302.
- Ayhan, Halis ve Dğr; "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri Üzerine Çok Yönlü Bir Alan Araştırması", İstanbul: SEDAR 2002.
- Barbier, Frédéric - Lavenir, Catherine Bertho, *Diderot'dan İnternete Medya Tarihi*, (çev. Kerem Eksen), İst: Okyanus Yayınları 2001.
- Bensghir, Türksel Kaya - Altınok, Ramazan, "Bir İletişim Aracı Olarak İnternet'in Aile İçi İlişkilere Etkileri: Türkiye'de Devletin ve Ailelerin Konuya Bakışı", *Günümüzde Aile Uluslararası Aile Sempozyumu*, (ed. Ömer Çaha), İstanbul: Ensar Neşriyat 2007, s.625-673.
- Dinler, Zeynel, *Bilimsel Araştırma ve İnternete Bağlı Bilgi Merkezleri El Kitabı*, Bursa: Ekin Kitapevi Yayınları 1998.
- Haberli, Mehmet, *Sanal Din*, İst: Açılım Kitap 2014.
- Hadden, K.Jeffrey - Cowan, E. Douglas, "The Promised Land or Electronic Chaos? Toward Understanding Religion On The İnternet", *Religion On the İnternet: Research Prospects and Promises*, (ed. Jeffrey K Hadden - Douglas E. Cowan), New York: JAI Press 2000.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Ruhbilim Sözlüğü*, İst: Remzi Kitabevi 2003.
- Helland, Christopher, "Online- Religion/Religion-Online and Virtual Communitas", *Religion On The İnternet: Research Prospects and Promises*, (ed. Jeffrey K. Hadden, Douglas E. Cowan), New York: JAI Press 2000, s. 205-223.
- Helland, Christopher, "Popüler Religion and The World Wide Web: A Match Made in (Cyber) Heaven", *Religion Online Finding Faith On The İnternet*, (ed. Lorne L. Dawson - Douglas E, Cowan), Routledge, New York 2004, s.23-35.
- Hoover, Stewart M., "Dijital Çağda Çocuk Medyası ve Din: Zorluklar ve Koşullar", *1. Türkiye Çocuk ve Medya Kongresi Bildiriler Kitabı*, (çev. Pınar Şengözer Şiraz), (ed. Hakan Toker), İst: Çocuk Vakfı Yayınları 2013, s.215-222.

Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Ankara: TDV Yayınları 2008.

Hökelekli, Hayati, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, İst: Dem Yayınları 2009.
<http://yunus.hacettepe.edu.tr>.

Kamiloğlu, Fatma – Yurttaş, Özge U., “Sosyal Medyanın Bilgi Edinme ve Kişisel Gelişim Sürecine Katkısı ve Lise Öğrencileri Üzerine Bir Alan Çalışması”, *İletişim Dergisi*, 21(2014), s.129-150.

Küçükcan, Talip, “Dini Yayıncılıkta İnternet” (Sanal Dini İletişim Açısından Yeni Alanlar ve Yeni Stratejiler), *II. Uluslararası Dini Yayınlar Kongresi*, Ankara 2005, s.211-220.

Narmanlıoğlu, Haldun, “Sanal Cemaatte Çevrimiçi İnternet”, *Dijitalleşen Din (Medya ve Din 2)*, (ed. Mete Çamdereli -Betül Önay Doğan - Nihal Kocabay Şener), İst: Köprü Yay 2015, s.91-105.

Öcal, Mustafa, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Ulaşılması Gereken Hedefler ve Gerçekleşme Oranları”, *Orta Dereceli Okullarda Yürütülen Din Eğitimi ve Öğretiminin Problemleri Sempozyumu*, Kayseri: İBAV Yayınları 1998, s.101-157.

Önal, Ayşe – Demirtaş, Zeynep, “İnternet Kullanımının Eğitim Üzerine Etkilerine Yönelik Lise Öğrencilerinin Görüşleri (Denizli-Çivril Örneği)”, *IV. Sakarya’da Eğitim Araştırmaları Kongresi Bildirileri Kitabı*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi 2015, s.9-17.

Sati A., Mohamed, İnternet İslam: An Analysis of U.S- Based Websites Dedicated to Promoting an İslamic Viewpoint in the Past 9/11 World, Ohio University, 2009.

Solatan, B.A. – Agnes, Mae. D. “The Catholic Church and İnternet Use: An Evolving Perspective From John Paul II To Pope Benedict XVI”, George Town University, Washington D.C., March 27, 2013.

Subrahmanyam, Kaveri, “Ergenlerde Yeni Medya Kullanımının Etkileri/ Sosyal Etkiler ve Beliren Bilişsel Etkiler”, *I. Türkiye Çocuk ve Medya Kongresi Bildiriler Kitabı*, çev. Zeynep Baransel, ed. Zeynep Feride Güder, İst: Çocuk Vakfı Yayınları 2013, s.223-243.

T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, *İnternet Kullanımı ve Aile Araştırması*, Ankara 2008.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, *Bilgi Toplumu İstatistikleri-Bilgi Toplumu Stratejisi*, 2009.

Tanyıldızı İmik, Nural “Türk Kültürünün Gençlere Tanıtımında Medyanın Rolü: Hacı Bektaş Veli, Mevlana ve Yunus Emre Üzerine Bir Araştırma”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 59(2011), s.101-118.

Vardi, Recep, *İnternet ve İslam: Din Sosyolojisi Açısından Dini Siteler Üzerine Bir Araştırma*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2012.

Vardi, Recep, “İnternette Yer Alan Dini İçerikli Bilginin Güvenilirliği”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2013), s.79-87.

Yılmaz, Hayati, "İçerik, Sunum ve Nitelik Bakımından Türkçe İnternet Sitelerinde Hadis", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,16 (2007), s.63-76.